

Дитрих Бонгеффер. 80 років з дня смерті

Анатолій ДЕНИСЕНКО

Східноєвропейський інститут теології, Львів, Україна

ORCID: 0000-0002-7166-9401

Анотація: 9 квітня 2025 року в християнських академічних колах згадували 80-ті роковини смерті видатного німецького теолога і пастора Дитриха Бонгеффера, який був страчений нацистами за місяць до закінчення II Світової війни. Бонгеффер залишив після себе великий спадок, як служитель церкви, як патріот свого народу і як автор теологічних праць. Сьогодні його доробок — це шістнадцять томів текстів плюс один том реєстрів та додатків німецькою мовою. Існує також дзеркальний переклад всіх цих томів англійською мовою. Українською виданий лише восьмий том «Widerstand und Ergebung», який перекладений як «Спротив і покір» і вміщує в себе листи і нотатки Бонгеффера, які він писав перебуваючи вже за ґратами з квітня 1943 року. На наш погляд сьогодні будь яке серйозне дослідження творчості Бонгеффера, яке проводиться і в Україні, має ґрунтуватися саме на цих першоджерелах. Одне з головних питань, яке ставить Бонгеффер в своїй працях, звучить, як: *wer h lt stand* — хто зможе встояти? Його відповідь, про яку ми більш ґрунтовно пишемо в цьому есе, така: не той, для кого розум, принцип, сумління, власна свобода та чеснота є останнім мірилом, а той, хто готовий усім цим пожертвувати, якщо певен, що вірою та через винятковий зв'язок із Богом він «покликаний до слухняного та відповідального вчинку». Життя такої відповідальної людини є відповіддю на запит та поклик Бога. Питання лише в тому, «де ці відповідальні люди?».

Ключові слова: Бонгеффер, відповідальна дія, «останні речі», «передостанні речі», Божа воля, пацифізм, війна, етика, «дешева благодать», етика, *etsi deus non daretur*, супротив, «смерть Бога», секуляризація, тираніцид.

Вступ

Дев'ятого квітня 2025 року виповнилося вісімдесят років з дня смерті великого німецького протестантського теолога XX століття Дитриха Бонгеффера. Його самовідданість справі Христа, за яку він був страчений, не припиняє надихати мільйони християн по всьому світу вже майже століття. У цьому есеї — наші роздуми про Бонгеффера, якого ми сьогодні знаємо. Власне, з іменем цього теолога пов'язую не тільки вчення про ціну учнівства та «дорогу / дешеву благодать», але й думки про нову етику.

Нова етика, про яку говорив Бонгеффер, — це етика відповідальності, а точніше, відповідальна етика. Основне тут питання: де початок етики, або з чого вона починається? За Бонгеффером, етика починається з Іншого. Отже, нам дарований Інший. Бог звільняє християнина від замкненості в собі, щоб дати змогу не тільки почати все спочатку, але й прийняти та відгукнутися на присутність інших, «обіймаючи» їх узами безкорисливої любові та служачи їм. Богословська етика Бонгеффера закликала до того, щоб християнин присвятив себе самовідданий любові та служінню іншим, з готовністю до страждання та особистої самопожертви. Це і є те, що він називав у своїй праці «Слідування», або «Учнівство» (*Nachfolge*, 1937) «дорогою благодаттю» (*Die teure Gnade*¹). Без перебільшення, етика Бонгеффера перебуває в межах ширшої західної ліберальної традиції, в основі якої, як ми знаємо, лежать принципи рівності та однакової цінності кожної людини, з чого безпосередньо випливає те, що інших людей слід приймати, поважати, любити і ставитися до них із повагою та моральною відповідальністю. Таким чином гуманістична теологія Бонгеффера фокусується на всій культурі, на всьому людстві, на всьому світові.

Коли почалася Друга світова війна, Дитрих Бонгеффер не тікав з Німеччини. Вибір, який прийняв молодий лютеранський пастор після місячного перебування в Нью-Йорку, а саме — повернутися до Берліна, щоб розділити трагічну долю свого народу, — описується майже всіма його біографами. Ставши учасником антигітлерівської змови, Бонгеффер розумів, що його можуть арештувати, а може, й убити, але прийняв свою долю. Німецький пастор вважав, що поклик теолога не тільки в тому, щоб віддати свій розум Богові, — Творець вимагає всього нашого тіла.

Уся етика Бонгеффера зводиться до того, що треба пожертвувати собою заради Божих цілей, навіть якщо це може призвести до моральної помилки. Між «етикою відповідальності» та «етикою переконань», які, за Максом Вебером, лежать в основі головних вимог до інтелектуалів, Бонгеффер обирає першу. Жодна етика в світі не оминає той факт, що досягнення благих цілей у безлічі випадків потребує необхідності змиритися з використанням морально сумнівних або, щонайменше, небезпечних засобів, а також із можливістю, або й імовірністю бридких побічних наслідків. І жодна етика в світі не може сказати, коли і в якому обсязі етично позитивна мета «освячує» етично небезпечні засоби. У своїй другій (постдокторській) дисертації під назвою «Буття та дія» (*Akt und Sein*²), написаній у 1929—1930 роках (і захищеній у 1931-му), Бонгеффер зауважує, що тема співвідношення буття та дії є найактуальнішою для його сучасників. На початку першого розділу він наводить список авторів, які займаються цією проблематикою. Серед них і Гайдеггер, на той час уже відомий своєю працею «Буття і час» (1927 року), в якій він здійснив онтологічно-феноменологічний аналіз *Dasein* в екзистенційних термінах.

¹ Dietrich Bonhoeffer. Herausgegeben von Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer Werke: Band 4. Nachfolge* (München: Verlagsgruppe Random House, 1989), 30.

² Dietrich Bonhoeffer. Herausgegeben von Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer Werke: Band 2. Akt und Sein: Transzendentalphilosophie und Ontologie in der systematischen Theologie* (München: Verlagsgruppe Random House, 1988).

Бонгеффер не був просто кабінетним професором. Він не розглядав вірування як богословські абстракції, які ніяк не пов'язані з проблемами реального світу. Радше навпаки: він визначав християнське життя як активну дію. Його віра збігалася з думками, справи — з вірою, а сам він був людиною, яка здавалася іншим цілісною, людиною, яка знає, у що вірить, і робить те, у що вірить. Джоел Лоуренс у своєму путівнику «Бонгеффер: Посібник для початківців» наводить запитання, з якими зіштовхнувся і на які шукав відповіді цей німецький пастор, а саме: як можна слідувати за Христом у часи правління одного з найбрутальніших у людській історії політичних режимів? яким сенсом наповнене слово «етика» в таку епоху? як зрозуміти, що означає — жити етично в часи, коли правильне називається неправильним, а неправильне — правильним?³

Свою книжку про етику Бонгеффер починає з того, що вказує на основне питання етики. Воно полягає не в тому, «як я можу стати добрим?» або «як я можу вчиняти добре?», а в абсолютно іншому — «у чому воля Божа?»⁴. Це питання веде до такого підходу в етиці, де основні не принципи та закони, а саме природа відповідальності за інших людей. Відповідальне життя для Бонгеффера — це життя у відповідності до тієї дійсності, яка тебе оточує. Нескінченне занурення в себе та рефлексія, притаманні діалектичній теології, здавались йому недоречними в епоху тотальної кризи, яка поставила під сумнів весь хід людської історії та її глибинні моральні засади. У 1933 році він виступає на радіо з доповіддю на тему «Вождь і людина молодого покоління» (*Der Führer und der Einzelne in der jungen Generation*), в якій декларує: «Якщо вождь перетворюється на ідола, він стає звідником та злочинно впливає на тих, хто йде за ним»⁵. Така позиція зрештою призвела Бонгеффера до заборони на публічні виступи: 1936 року нацистська влада позбавила пастора права на викладання в університеті, звільнивши його з посади професора. У 1939-му він стає людиною «без визначеного роду діяльності», яка не може легально виступати, друкуватися та викладати.

Відповідальність, напише Бонгеффер в нотатках до своєї майбутньої «Етики» (яка так і залишилась незакінченою), існує лише в доскональній віддачі власного життя іншим людям. Лише самовіддана (*der Selbstlose*) людина живе відповідально, ба більше: лише самовіддана — живе⁶. Особисто він прийняв прямі наслідки такої відповідальності.

«Спротив і покора. Листи і нотатки з-за ґрат»

Дитрих Бонгеффер прожив досить коротке, але дуже продуктивне життя. Його теологія стала артикуляцією нової християнської парадигми у тій ері, що постала

³ Joel Lawrence, *Bonhoeffer: A Guide for the Perplexed* (NY: T&T Clark International, 2010).

⁴ Dietrich Bonhoeffer. Herausgegeben von Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer Werke: Band 6. Ethik* (München: Verlagsguppe Random House, 1992), 31.

⁵ Dietrich Bonhoeffer. Herausgegeben von Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer Werke: Band 12. Berlin 1931–1932* (München: Verlagsguppe Random House, 1997), 258.

⁶ DBW 6, 258.

після Другої світової війни. Все життя і творчість Бонгеффера, від початку до кінця, є спробою повернути церкві ту рису, що є необхідною умовою проголошення Євангелія в світі, який вже не є (і, найвірогідніше, вже не буде) «християнським»⁷. Однак, хоча він і вважав, що часи єдиної цілісної картини світу безповоротно втрачені, та все одно залишався біблійним теологом. Розробивши свою христологію — звісно, під впливом Мартіна Лютера (Бонгеффер брав за приклад христологію Лютера, яка акцентувала на Бозі *pro nobis* — «за нас») та Карла Барта (лютеранський пастор до кінця днів залишився вдячний Барту за його вчення про величність Бога), — Бонгеффер не побоявся поставити під сумнів популярні її версії, успадковані протестантською (як лютеранською так і кальвіністською) традицією (зокрема й підхід Барта до Одкровення), включно з діалектичною теологією базельського професора. Тут доречно згадати, що у філософії деякі мислителі замість того, щоб рухатися до справжньої постметафізичної теології, все ще намагаються обґрунтувати дометафізичну⁸. Бонгеффер же відважно пішов далі.

Листи з в'язниці (за класифікацією Ебергарта Бетге, вони є третім періодом теологічного розвитку Бонгеффера і мають назву «Визволення: християнство поза межами релігії») — це такі собі теологічні фрагменти, калейдоскоп думок, різнопланові комбінації та нові ходи, які Бонгеффер мав намір випробувати в майбутньому. Ці блискучі теологічні спалахи виникли ще в процесі написання ним дисертацій *Sanctorum Communio* та *Akt und Sein* та в період його діяльності як церковного служителя, тобто в час розквіту нацизму. Попри гостру актуальність змісту цих листів (а може, саме завдяки їй), нині спадщину Бонгеффера⁹ можна виявити не тільки в секулярній теології, радикальній теології та «теології смерті Бога»¹⁰, але й у таких нових інтелектуальних сферах, як критика модерності, соціальний аналіз, політична теологія і християнсько-юдейський діалог¹¹. Його вплив знаходимо і в континентальній теології Юргена Мольмана та Ебергарта Юнгеля, і в «анонімному

⁷ Stanley Hauerwas, "Dietrich Bonhoeffer," in *The Blackwell Companion to Political Theology*, ed. Peter Scott, William T. Cavanaugh (Oxford: Blackwell Publishing, 2004), 137.

⁸ Про різницю позицій Бонгеффера та Барта дивись більше в: James C. Livingston and Francis Schussler Fiorenza, "The Theologies of Karl Barth and Dietrich Bonhoeffer," in *Modern Christian Thought. Volume 2. The Twentieth Century*, eds. James C. Livingston and Francis Schussler Fiorenza (Minneapolis: Fortress Press, 2006), 96–132; Charles Marsh, *Reclaiming Dietrich Bonhoeffer. The Promise of His Theology* (Oxford: Oxford University Press, 1994), 3–34.

⁹ Більше про спадщину Бонгеффера та сприйняття його ідей дивись у: John W. de Gruchy, "The Reception of Bonhoeffer's Theology," in *The Cambridge Companion to Dietrich Bonhoeffer*, ed. John W. de Gruchy (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 93–109.

¹⁰ Слід застерегти українських читачів від поверхневого схоплення ідей Бонгеффера. Такої помилки свого часу припускалися англomовні читачі. Першою книгою Бонгеффера, яку зазвичай читають англomовні люди, є «Листи і записки з-за ґрат» (англійський переклад 1971). Таке знайомство часто-густо призводить до того, що читачі починають сприймати Бонгеффера як одного з батьків теології «смерті Бога». Нагадаю, що в англomовному світі інтерпретації ідей Бонгеффера з'явилися раніше за переклад цих його листів із в'язниці. Так, у книзі «Бути чесним перед Богом» (1963) Джона Робінсона Бонгеффер постає одним з батьків теології «смерті Бога», а в книзі «Секулярний град» Гарві Кокса (1965) — як автор ідеї переходу християнства в сферу «секулярного», тобто переклад «Листів і записок» з'явився набагато пізніше, ніж його інтерпретація.

¹¹ Charles Marsh, "Dietrich Bonhoeffer," in *The Modern Theologians. An Introduction to Christian Theology in Twentieth Century. Second Edition*, ed. David F. Ford (Oxford: Blackwell Publishing, 2003), 48.

християнстві» Йогана Б. Метца та Карла Ранера. А ще відголоски ідей цього теолога, який визначав християнське життя як активну дію, бачимо у визвольній теології, боротьбі з соціальним і економічними пригніченнями у Європі, Латинській Америці та Південній Африці.

Інше християнство та інша церква

Перебуваючи у в'язниці, Бонгеффер пише, мабуть, головний і найбільш упізнаваний у його творчості, рядок — запитання: «Чим, власне, є для нас сьогодні християнство, або ще — хто такий Христос?»¹² Доба релігії минула, переконаний Бонгеффер. Його тезою (хай і не систематичної) програми «безрелігійного християнства» стане таке твердження: «Людство сьогодні йде назустріч зовсім безрелігійному часові; люди просто не можуть уже бути релігійними, якими вони були колись»¹³. Безрелігійні часи вимагають безрелігійного християнства. Гарвардський професор Харві Кокс, міркуючи про Бога та світську людину через призму листів Бонгеффера, згодом зазначить, що якщо про Бога не можна говорити мовою людей, то це не біблійний Бог¹⁴.

Дитрих Бонгеффер відважився на ризикований крок. Замість розробки домінантної серед протестантів прокантівської епістемологічної парадигми¹⁵ він взявся до створення соціальної моделі теологічного мислення, яку назвав «світським християнством». Він виходив з того, що не існує двох реальностей, а є лише одна — «Христова реальність» (*Christuswirklichkeit*), у якій реальність Бога і реальність цього світу поєднані. Дуальна формула, яка так довго домінувала в церковній історії і яка була близькою і самому Лютеру, не відповідає Новому Заповіту. Такі дуальні парності, як закон — благодать та два царства, мають бути подолані. Природне — надприродне, профанне — сакральне, раціональне — побудоване на Одкровенні, добро — зло, як є (як повинно бути), знання — дія, ідея — реальність, розум — інстинкт, необхідність — свобода, універсальне — конкретне, індивідуальне — колективне тощо — усі ці парності мають бути замінені альтернативою під назвою «мирське християнство»¹⁶. Але тут слід пам'ятати, що як повернення до протиставлення християнської дійсності та світської реальності є оманю, так і розуміння християнського та мирського як принципово єдиного теж є помилковим. Що є «мирським», а що — «християнським», тепер встановлюється не з самого початку, а пізнається тільки в конкретній відповідальній дії¹⁷.

¹² Дитрих Бонгеффер, *Спротив і покора. Листи і нотатки з-за ґрат* (Київ: Дух і Літера, 2018), 464.

¹³ Бонгеффер, *Спротив і покора*, 464.

¹⁴ Harvey Cox, *The Secular City: Secularization and Urbanization in Theological Perspective* (NY.: Macmillan Publishing Co., Inc., 1976), 211.

¹⁵ Критикуючи Канта, Бонгеффер писав так (лист від 30.04.1944): «Теоретико-пізнавальна трансцендентність не має нічого спільного з трансцендентністю Бога». Бонгеффер, *Спротив і покора*, 466.

¹⁶ Christine Tietz and Jens Zimmermann, eds., *Bonhoeffer, Religion and Politics* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2012), 19.

¹⁷ DBW 6, 266.

У тюремному листі від 3.08.1944 р. Бонгеффер писав, що церква має вийти зі стану застою, «виборсатися зі стагнації»¹⁸. Він вважав, що «ми повинні йти на ризик, говорити контрверсійні речі, якщо через них тепер можна порушити життєво важливі питання»¹⁹. Бонгеффер своїм «усуванням» прагнув до нової парадигми, яка би доладала розбіжності між православними, католиками та протестантами, між лютеранами та реформатами. Існуючі розбіжності вже не на часі, вважав теолог, тому що вони нічого не вирішують у в питаннях віри сучасної епохи. Цю думку згодом розгорнув один зі сподвижників християнського атеїзму Томас Альтіцер, який на початку своєї книги «Євангеліє християнського атеїзму» (1966 р.) писав, що християнство втрачає свій історичний зміст, не має сили вдихнути життя в традиційні форми, його звична мова залишається порожньою та безмовною. Сьогодні віра, якщо вона все ще бажає відповідати часу і зберегти себе саме як віра, має шукати постхристиянську мову — тобто таку мову, яка за змістом відмінна від попередньої мови (додам від себе: від мови реформаторів). Християнство мусить не тільки відмовитися від використання своєї щоденної мови, а й вийти за межі всіх тих сенсів, які раніше зв'язували християнство зі спільнотою віруючих²⁰. Альтіцер, а з ним і плеяда молодих (радикальних) протестантських теологів 60-х років намагалися осмислити досвід секуляризації сучасної свідомості, скерованої проти панування на повоєнному Заході теології екзистенціалізму, який у душі суб'єктивізму інтерпретував християнську віру, приватизуючи її при цьому.

Інший світ, інша людина та інший Бог

У своїх останніх листах Дитрих Бонгеффер пише, що основною метою його праць кінця 30-х — початку 40-х років була спроба повернути Христа світові, який з кожним днем стає все більш «повнолітнім»²¹. Тут передусім слід застерегти від «вписування» Бонгеффера до лав ліберальних теологів. Під «повнолітнім світом» (*mundig gewordenen Menschen*) він не мав на увазі «прекрасний новий світ», скорше вважав, що людство стоїть перед лицем відповідальності та ризику. Німецьке *Menschen* у листах Бонгеффера це не тільки «повнолітній світ», але й «людство», або «людина»²². «Повноліття» більше говорить про відповідальність, ніж про свободу. Повноліття «людина», або «людство», юридично відповідальні за свої дії та відповідають за те, щоб з'явитися в суд та відчитатися за свої вчинки²³. Іншими словами, коли Бонгеффер пише про християнство «повнолітнього світу», він не має на увазі, що людські дії в його часи були таким собі знаком незалежності або вищої форми зрілості — навпаки, він намагається донести дещо іншу думку, а саме: людська раса спроможна, і від неї це (навіть) вимагається, говорити за себе стосовно того, що

¹⁸ Бонгеффер, *Спротив і покора*, 634.

¹⁹ Бонгеффер, *Спротив і покора*, 634.

²⁰ T.J.J. Altizer, *The Gospel of Christian Atheism* (Philadelphia: Westminster Press, 1966), 31.

²¹ Бонгеффер, *Спротив і покора*, 611.

²² Peter M. Potter, "Lost in Translation: What Did Bonhoeffer Mean by 'Coming Age,'" *Theology Scotland*. XV.1. (2008), 43.

²³ Potter, *Lost in Translation*, 44.

відбувається навколо (в цьому світі). І це торкається не тільки Аушвіцу, Хіросіми та інших страшних злочинів, здійснених у майбутньому, — тут ми маємо враховувати передусім історичний контекст автора. Коли Бонгеффер щось стверджував, він робив це в суспільстві, в якому перебував сам, — у нацистській Німеччині²⁴. Християнин, який живе у світі *etsi deus non daretur* (навіть якби Бога не було)²⁵, має говорити сам за себе перед лицем тих, хто став «повнолітнім» (*mundig*). «Повнолітній світ»²⁶ — це не те досягнення, яке ми маємо святкувати. Бонгеффер бачив цю «подію» як нове та небезпечне становище людства²⁷. Він наголошував як на тому, що історичний розвиток — це історія людської автономії²⁸, так і на тому, що Євангеліє є імпульсом автономії. І перше й друге вимагають ситуації, де на заміну *deus ex machine*²⁹ має прийти безсилий Бог, який бере участь у стражданні цього світу³⁰.

Людина в усіх важливих питаннях навчилася обходитися власними силами без залучення робочої гіпотези про існування Бога. У питаннях науки, мистецтва та етики такий стан речей став самоочевидним, про що навряд чи хтось наважиться сперечатися, однак уже приблизно сто років це все більшою мірою стає справедливим і для релігійних проблем: виявляється, усе йде своїм шляхом і без Бога, причому анітрохи не гірше, ніж раніше. Як у галузі науки, так і у суспільній сфері «Бог» дедалі дужче витісняється з життя, Він втрачає ґрунт під собою» (лист від 8.06.1944)³¹. Хіба Ніцше не має рації, коли пише, що якщо людина *il ne cherche le vrai que pour faire le bien* («шукає істини тільки для того, щоб робити добро»), то зрештою вона не знайде нічого³²? Бонгеффер абсолютно правильно вважав, що покликаний залишає все і йде за істиною не для того, щоб зробити щось хороше («цінне»), а заради самого поклику³³.

Протестантська теологія ХХ ст., на думку Бонгеффера, це теологія повноліття. Вона повинна визнати повноліття світу та людини³⁴. Мартін Лютер, пише він, залишив монастир і повернувся у світ не тому, що світ добрий, а тому, що монастир — це той самий світ³⁵. Ось як Бонгеффер розуміє те, що сьогодні називається «світськістю». Для нього мирське заняття християнина виправдане в очах Лютера лише тим, що в ньому заявлено протест проти світу³⁶. Конфлікт між

²⁴ Potter, *Lost in Translation*, 45.

²⁵ Бонгеффер, *Спротив і покора*, 606.

²⁶ Розлогу статтю на тему «повноліття світу» можна знайти тут: Peter Selby, “Christianity in a World of Age,” in *The Cambridge Companion to Dietrich Bonhoeffer*, ed. John W. de Gruchy (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 226–245.

²⁷ Potter, *Lost in Translation*, 46.

²⁸ Бонгеффер, *Спротив і покора*, 606–609.

²⁹ Бонгеффер, *Спротив і покора*, 466.

³⁰ Бонгеффер, *Спротив і покора*, 610.

³¹ Бонгеффер, *Спротив і покора*, 546.

³² Фрідріх Ніцше, *По той бік добра і зла. Генеалогія моралі*, пер. з нім. А. Онишко (Львів: Літопис, 2002), 39.

³³ DBW 4, 46.

³⁴ Бонгеффер, *Спротив і покора*, 584.

³⁵ DBW 4, 34.

³⁶ DBW 4, 35.

християнським та буржуазно-світським (*bürgerlichweltlichem*), світським професійним життям усунений. Християнське життя, мовляв, саме в тому й полягає, що людина живе у світі і як світ, нічим від нього не відрізняється, навіть не сміє від нього відрізнятись. Вона просто на певний час потрапляє з простору світу в простір Церкви, щоб там упевнитись у прощенні своїх гріхів³⁷.

За Бонгеффером, Ісус Христос претендує на світ, який став повнолітнім³⁸. Це означає, що Він претендує не на якусь частину людського життя, а «на все людське життя в усіх його проявах»³⁹. Будь-які нападки на таке розуміння він вважав, «по-перше, безглуздими, по-друге, нечесними, по-третє, не християнськими»⁴⁰. Як на мене, це одна з найважливіших думок Бонгеффера. Він бачить безглуздими спроби відкинути людину на стадію перехідного віку, тобто нав'язати їй залежність від тих речей, від яких вона фактично вже залежить, привести до гущавини проблем, які насправді вже перестали бути для проблемами⁴¹. Нечесність — у тому, що людськими слабкостями маніпулюють заради того, щоб нав'язати індивідові чужі йому цілі. І, насамкінець, не християнськими, оскільки Христа підміняють певним ступенем релігійності⁴².

На початку своєї «Етики», у розділі «Історія та благо», Бонгеффер пише про історичність людського існування (*Dasein*). Під цим терміном слід розуміти те, що людина живе в спілкуванні з іншими людьми і що в цьому спілкуванні на людину покладається відповідальність за інших людей. Церква має бути церквою для інших. З часів Канта, пише Бонгеффер, Бог перебуває з того боку емпіричного світу⁴³. Кант був тим, хто проголосив Просвітництво виходом зі стану неповноліття. «Незрілість є неспроможністю користуватися власним розсудком без керівництва з боку іншого»⁴⁴. Проблема полягала не в нестачі інтелекту, а в нестачі рішучості користуватися ним. Критикуючи теологію свого часу, Бонгеффер вважав, що вона, намагаючись у своєму апологетичному пориві чинити опір, наприклад, тому ж дарвінізму, відводить Богові лише роль *deus ex machine* у сфері «останніх речей». Тобто «Бог стає відповіддю на життєво важливі питання, виходом зі скрутних життєвих ситуацій і конфліктів»⁴⁵. Жити святим життям, писав молодий німецький пастор, необхідно *etsi deus non daretur* — навіть якщо Бога не було б⁴⁶. Для Бонгеффера всі біди сучасної церкви зводилися до одного питання: як нам сьогодні жити по-християнськи?

³⁷ DBW 4, 37.

³⁸ Бонгеффер, *Спротив і покора*, 577.

³⁹ Бонгеффер, *Спротив і покора*, 577.

⁴⁰ Бонгеффер, *Спротив і покора*, 547.

⁴¹ Бонгеффер, *Спротив і покора*, 547.

⁴² Бонгеффер, *Спротив і покора*, 548.

⁴³ Бонгеффер, *Спротив і покора*, 575.

⁴⁴ Іммануїл Кант, «Відповідь на запитання: Що таке Просвітництво?» в *Мислителі німецького романтизму*, пер. з нім. Олег Фешовець, упор. Леонід Рудницький, Олег Фешовець (Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003), 158.

⁴⁵ Бонгеффер, *Спротив і покора*, 576.

⁴⁶ Бонгеффер, *Спротив і покора*, 607.

Бонгеффер закликає до того, щоб його сучасники почали замислюватися про світську інтерпретацію біблійних понять⁴⁷. Бонгеффер зазначає також те, що «Біблія не знає нашого розрізнення на зовнішнє і внутрішнє»⁴⁸. У його словах уловлюється те, що згодом підхоплять представники постсекулярної теології, коли говоритимуть про відсутність різниці між мирським та сакральним. Теологічні погляди Бонгеффера надихнули ціле покоління протестантських мислителів 60-х років минулого століття. «Теологія смерті Бога» стала спробою осмислення досвіду секуляризації сучасної свідомості, прагненням інтерпретувати християнську віру в душі граничного суб'єктивізму та її приватизації. Як Христос може стати Господом і для нерелігійних людей? Чи існують безрелігійні християни? Якщо релігія є лише зовнішньою оболонкою християнства (та й ця оболонка в різні часи виглядала зовсім по-різному), що ж це таке — безрелігійне християнство?». На останні, поставлені ним же запитання, Дитрих Бонгеффер відповів так і не дав. Не встиг.

Інша етика та інша відповідальність

Своїм завданням Бонгеффер вбачав спробу розробити універсальну мораль дії, яка би стала у нагоді не лише в релігійній сфері відносин між Богом та людиною, але й у мирській сфері — саме там, де відбувається соціальна дія. Допомогти людині жити праведно, спираючись лише на власні сили і обходячись без допомоги Бога, — це співвідносно з активною громадянською позицією людини (як громадянина) і відповідає християнському ідеалу. Бути християнином означає бути справжньою та самостійною людиною. Це робить міркування Бонгеффера частиною політичної теології, тобто таким типом теорії секуляризації, який прагне помістити сакральне у світське життя суспільства, «дивиться» на теологічні ідеї «очима» практики⁴⁹. Як писав Гарві Кокс, наше сприйняття світу постійно політизується, політичний спосіб осмислення світу стає головним, витісняючи метафізичний. Розмова про Бога після Бонгеффера стає політичним та соціологічним завданням⁵⁰. Як на мене, то це не просто крок — це стрибок уперед. Однак, як писав Джон Робінсон ще пів століття тому, Церква все ще не готова сприйняти цей заповіт Бонгеффера. Можливо, його слова будуть правильно сприйняті лише через століття⁵¹.

Бонгеффер спробував — наскільки це йому вдалося через ті життєві випробування, в яких він опинився в кінці свого життя, — вказати на те, що Біблія, як би хтось того не хотів, у тому числі й послідовники Реформації, не стільки ставить питання стосовно людського буття (метафізична мова, субстанціональне мислення), скільки переймається питанням історичного сенсу та дії (соціальний контекст, політична дія). Бог сьогодні з'являється нам у соціальних змінах, у тому, що в секулярному суспільстві саме політика виконує ту функцію, яку раніше

⁴⁷ Бонгеффер, *Спротив і покірність*, 585.

⁴⁸ Бонгеффер, *Спротив і покірність*, 584.

⁴⁹ Carl A. Raschke, *Critical Theory* (Downers Grove: IVP Academic, 2016), 63.

⁵⁰ Cox, *The Secular City*, 212.

⁵¹ John A.T. Robinson, *Honest to God* (Philadelphia: The Westminster Press, 1963), 23.

виконувала метафізика («*in secular society politics does what metaphysics once did*»)⁵². Політика підміняє метафізику, а останню теологи тепер називають історією або політикою⁵³. Фундаментальна подія XX ст., яка ознаменувала собою поворотний пункт історії, — це кінець релігії та релігійної інтерпретації життя й історії. Людство рухається назустріч цілковито безрелігійному часу. Але, слід зазначити, що кінець релігії не рівнозначний кінцю християнства. Кінець релігії означає кінець традиційного християнства.

Особливістю Бонгеффера було те, що він бачив «речі» не так, як їх бачили більшість його сучасників, та інстинктивно знав щось таке про Бога, про що декотрі з них здогадалися лише через роки⁵⁴. Як і ми сьогодні, Бонгеффер жив в одному з найскладніших часів історії. Він проходив випробування в самому осередку одного з найжорстокіших, відомих у людській цивілізації, режимів (нацистському). У вирі страшних подій він намагався дати визначення: що означає бути християнином, який вигляд повинне мати християнство і як має чинити учень Христа. Бонгеффер жив у час абсолютів, як абсолюту добра так і абсолюту зла, коли майбутнє людства перебувало під загрозою. Він був переконаний, що людині, яка пізнала Бога, слід «долучитися до широти Христової душі у відповідальному вчинку, добровільно піддаючи себе небезпеці в потрібний момент»⁵⁵.

У статті «Пацифізм та тираніцид (убивство тирана): етика християнського миру Бонгеффера» її автор Кліффорд Грін ставить низку запитань щодо пацифізму Бонгеффера, а саме: чи залишив Дитрих свій пацифізм? який пацифізм він сповідував? як ми розуміємо співвідношення його пацифізму та залучення до заколоту проти Гітлера? як ми, як теологи та експерти в етиці, можемо виправдати тираніцид? Теза Гріна полягає в тому, що, беручи участь у замаху на тирана, Бонгеффер залишився в своїй етиці миру. Ба більше: щоб розібратися в цих питаннях, слід говорити саме про Християнську етику миру, а не про пацифізм Бонгеффера. Більшість людей, коли чують характеристику «пацифіст», чомусь думають про людину, яка стоїть принципово в опозиції до насилля в будь-якому прояві, особливо до війни. Етика Бонгеффера не є етикою принципів / правил (*principles*) і «пацифізм» не може бути зведений стосовно нього до принципу ненасилля⁵⁶.

Висновок

У підсумковому звіті «Десять років по тому» на зламі 1943 року Бонгеффер пише: «Людина сумління самотньо бореться проти скрутного становища, яке потрібно подолати. Але її розриває розмах конфліктів, у яких вона змушена

⁵² Cox, *The Secular City*, 222.

⁵³ Cox, *The Secular City*, 229.

⁵⁴ Stephen Haynes, *The Battle for Bonhoeffer* (Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 2018), xvii.

⁵⁵ Бонгеффер, *Спротив і покора*, 62.

⁵⁶ Clifford J. Green, "Pacifism and Tyrannicide: Bonhoeffer's Christian Peace Ethics," *Studies in Christian Ethics*, vol. 18, no 3 (2005): 33.

робити вибір — безпорадна й не підтримувана ніким, окрім власного сумління»⁵⁷. Із заплутаної множини можливих рішень, які постають перед людиною, її рятує шлях обов'язку. Бонгеффер говорить про людину обов'язку, яка «цінує необхідний учинок вище, ніж заплямованість власного сумління та репутації». Людина, яка «зادля плідного компромісу готова пожертвувати непродуктивним принципом або задля плідного радикалізму — непродуктивною мудрістю посереднього гатунку», не боїться, що власна свобода зіб'є її з ніг. Вона готова до поганого, щоб запобігти найгіршому. У такому разі те «найпоганіше», якого раніше вона намагалася уникнути, стає кращим за те «найгірше», що могло статися. У цьому й полягає вся сіль трагедії⁵⁸. Бонгеффер застерігає від втечі до «притулку особистої чесноти», бо це крок у бік того, щоб «заплющити очі та стулити вуста перед несправедливістю», яка панує довкола нас. Залишатися незаплямованим, не йдучи на відповідальні дії, можна лише шляхом самообману. У цьому випадку, що б не робила людина, їй не дає спокою те, чого вона не виконує. І тут вибір такий: або загинути через неспокій, або перетворитися на найлицемірнішого із фарисеїв⁵⁹.

Отже, головне питання, яке ставить Бонгеффер: *wer hält stand* — хто зможе встояти? Не той, для кого розум, принцип, сумління, власна свобода та чеснота є останнім мірилом, а той, хто готовий усім цим пожертвувати, якщо певен, що вірою та через винятковий зв'язок із Богом він «покликаний до слухняного та відповідального вчинку». Життя відповідальної людини є відповіддю на запит та поклик Бога. Питання лише в тому, «де ці відповідальні люди?» (*wo sind die Verantwortlichen?*)⁶⁰. Бонгеффер вважає, що таких «відповідальних» немає через недовіру до власного серця, з якої випливає добровільна готовність радше підкоритися наказу «згори», ніж учинити щось на власний розсуд. Німцям, пише Бонгеффер, не вистачає центрального знання: «про необхідність вільного, відповідального вчинку» (спрямованого проти професії та доручення згори)⁶¹. Така людина ніяк не може вирватися з дихотомії, де з одного боку — безвідповідальна безсовісність, а з іншого — самокаральна сумлінність, яка теж не призводить до вчинку / дії. Громадянський вчинок стає можливим лише завдяки вільній відповідальності вільної людини. Така відповідність спирається на Бога, який стоїть на боці вільного ризику віри у відповідальному вчинку і через це дарує тому, хто «стає» грішником, прощення та втіху⁶².

⁵⁷ Бонгеффер, *Спротив і покора*, 50.

⁵⁸ Бонгеффер, *Спротив і покора*, 50.

⁵⁹ Бонгеффер, *Спротив і покора*, 51.

⁶⁰ Бонгеффер, *Спротив і покора*, 51.

⁶¹ Там само, 52.

⁶² Там само.

Список літератури

- Altizer, T.J.J. *The Gospel of Christian Atheism*. Philadelphia: Westminster Press, 1966.
- Bonhoeffer, Dietrich. *Dietrich Bonhoeffer Werke: Band 12. Berlin 1931-1932*. München: Verlagsgruppe Random House, 1997.
- Bonhoeffer, Dietrich. *Dietrich Bonhoeffer Werke: Band 4. Nachfolge*. München: Verlagsgruppe Random House, 1989.
- Bonhoeffer, Dietrich. *Dietrich Bonhoeffer Werke: Band 6. Ethik*. München: Verlagsgruppe Random House, 1992.
- Bonhoeffer, Dietrich. Herausgegeben von Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer Werke: Band 2. Akt und Sein: Transzendentalphilosophie und Ontologie in der systematischen Theologie*. München: Verlagsgruppe Random House, 1988.
- Bonhoeffer, Dietrich. *Sprotyv i pokora. Lysty i notatky z-za hrat* [Letters and Papers from Prison]. Kyiv: Dukh i Litera, 2018. [in Ukrainian].
- Cox, Harvey. *The Secular City: Secularization and Urbanization in Theological Perspective*. NY.: Macmillan Publishing Co., Ing., 1976.
- de Gruchy, John W. "The Reception of Bonhoeffer's Theology." In *The Cambridge Companion to Dietrich Bonhoeffer*, edited by John W. de Gruchy, 93–109. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Green, Clifford J. "Pacifism and Tyrannicide: Bonhoeffer's Christian Peace Ethics." *Studies in Christian Ethics*. 2005. Volume 18 (Issue 3): 31–47.
- Hauerwas, Stanley. "Dietrich Bonhoeffer." In *The Blackwell Companion to Political Theology Blackwell Companions to Religion*, edited by Peter Scott and William T. Cavanaugh, 136–149. Oxford: Blackwell Publishing, 2004.
- Haynes, Stephen. *The Battle for Bonhoeffer*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 2018.
- Kant, Immanuel. "Vidpovid na zapytannia: Shcho take Prosvitnytstvo?" [What Is Enlightenment?] V *Myslyteli nimetskoho romantyzmu. Z nimetskoi pereklav Oleh Feshovets, uporiadnyky Leonid Rudnytskyi, Oleh Feshovets*, 158–161. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV, 2003. [in Ukrainian].
- Lawrence, Joel. *Bonhoeffer: A Guide for the Perplexed*. NY: T&T Clark International, 2010.
- Livingston, James C. and Fiorenza Francis Schussler. "The Theologies of Karl Barth and Dietrich Bonhoeffer." In *Modern Christian Thought. Volume 2. The Twentieth Century*, edited by Livingston James C.; Fiorenza Francis Schussler, 96–132. Minneapolis: Fortress Press, 2006.
- March, Charles. "Dietrich Bonhoeffer." In *The Modern Theologians. An Introduction to Christian Theology in Twentieth Century. Second Edition*, edited by David F. Ford, 37–51. Oxford: Blackwell Publishing, 2003.
- March, Charles. *Reclaiming Dietrich Bonhoeffer. The Promise of His Theology*. Oxford: Oxford University Press, 1994.

Nietzsche, Friedrich. *Po toi bik dobra i zla. Henealohiia morali* [On the Genealogy of Morality: A Polemic]. Pereklav z nimetskoi A. Onyshko. Lviv: Litopys, 2002. [in Ukrainian].

Potter, Peter M. "Lost in Translation: What Did Bonhoeffer Mean by "Coming Age." *Theology Scotland*. XV.1. (2008): 41–49.

Raschke, Carl A. *Critical Theory*. Downers Grove: IVP Academic, 2016.

Robbison, John A.T. *Honest to God*. Philadelphia: The Westminster Press, 1963.

Selby, Peter. "Christianity in a World of Abe." In *The Cambridge Companion to Dietrich Bonhoeffer*, edited by John W. de Gruchy, 226–245. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Tietz, Christine, and Zimmermann, Jens, eds. *Bonhoeffer, Religion and Politics*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2012.

Бонгеффер, Дитрих. *Спротив і покора. Листи і нотатки з-за ґрат*. Київ: Дух і Літера, 2018.

Кант, Іммануїл, "Відповідь на запитання: Що таке Просвітництво?" В *Мислителі німецького романтизму*. Переклав з німецької Олег Фешовець, упорядкували Леонід Рудницький, Олег Фешовець, 158–161. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003.

Ніцше, Фрідріх. *По той бік добра і зла. Генеалогія моралі*. Переклав з німецької А. Онішко. Львів: Літопис, 2002.

Dietrich Bonhoeffer. 80 Years Since His Passing

Anatoliy DENYSENKO

Eastern European Institute of Theology, Lviv, Ukraine

ORCID: 0000-0002-7166-9401

Abstract: On 9 April 2025, Christian academia commemorated the 80th year since the death of the prominent German theologian and pastor Dietrich Bonhoeffer, who was executed by the Nazis a month before the end of World War II. Bonhoeffer left behind a great legacy as a minister of the church, as a patriot of his people, and as an author of theological works. Today, his theological contribution includes sixteen volumes of texts plus one volume of registers and appendices in German. Only the eighth volume of *Widerstand und Ergebung*, which contains letters and notes written by Bonhoeffer when he was already behind bars since April 1943, has been translated into Ukrainian. It was published under the title *Sprotyv i pokora* (eng. *Resistance and Obedience*). Any serious study of Bonhoeffer's work that is being conducted in Ukraine today should be based on these primary sources. One of the main questions that Bonhoeffer raises in his work is: "Who can stand?" His answer is: not the one for whom reason, principles, conscience, personal freedom, and virtue are the highest authority, but the one who is ready to sacrifice all of this if he is convinced that by faith and through an exceptional connection with God he is "called to obedient and responsible action." The life of such a responsible person is a response to the request and call of God. The only question is "where are these responsible people?" (*wo sind die Verantwortlichen?*).

Keywords: Bonhoeffer, responsible action, "last things," "penultimate things," God's will, pacifism, war, ethics, "cheap grace," ethics, *etsi deus non daretur*, resistance, "death of God," secularization, tyrannicide.